

Almira Ousmanova

ANT ORTODOKSINIO MARKSIZMO GRIUVĖSIŲ: LYČIŲ IR KULTŪROS STUDIJOS RYTŲ EUROPOJE

*Europos humanitarinis universitetas
Tauro g. 12, LT-01114, Vilnius
El. paštas: almira.ousmanova@ehu.lt*

Šiame straipsnyje apmąstomas sudėtingas lyčių studijų ir vadinamosios „kultūrologijos“ santykis postsovietinėje akademinėje aplinkoje. Abi prieigos nagrinėja kultūrą, tačiau jų analizės būdai labai skiriasi. Straipsnyje tvirtinama, kad Vakarų feminizmas ir lyčių studijos kaip akademinė jo išraiška metė iššūkį postsovietinės akademinės aplinkos kultūrinės analizės metodams ir paradigmai, kuri rėmėsi ir implicitiškai tebesiremia marksizmo-leninizmo socialinio tyrimo prielaidomis. Nagrinėjamos priežastys, dėl kurių postsovietiniuose humanitariniuose moksluose sunkiai įsitvirtina lyčių studijos bei feminizmas, dažnai suvokiami kaip „importuotas produktas“. Trumpai tariant, intelektualinis lyčių studijų potencialas ir metodologiniai pagrindai postsovietinių universitetų mokslininkams išlieka kvestionuojami.

RAKTAŽODŽIAI: kultūra, kultūrologija, feminizmas, socialinė lytis (gender), tapatybė, ideologija, marksizmas, pereinamasis laikotarpis.

Lyčių studijos ir vadinamoji „kultūrologija“¹ postsovietinėje akademinėje aplinkoje pasirodė beveik tuo pačiu metu. Jų suklestėjimas prasidėjo dešim-

¹ Terminą šeštojo dešimtmečio viduryje nukaldino amerikiečių antropologas Leslie White. Čia „kultūrologija“ – bendras pavadinimas disciplinos, kuri buvo institucionalizuota daugelyje buvusios TSRS universitetų. Ji apima kultūros teoriją ir istoriją, kultūros filosofiją, kartais semiotiką, kultūros tipologiją ir net kultūros antropologiją.

tojo dešimtmečio pradžioje. „Kultūrologija“ tuomet buvo visiškai vietinis išradimas (ji daugiausia rėmėsi rusų bei tarybiniais mąstytojais Nikolajumi Danilevskiu, Nikolajumi Berdiajevu, Pavelu Florenskiu, Dmitrijumi Lichačiovu, Michailu Bachtinu, Jurijumi Lotmanu, Vladimiru Uspenskiu ir kitais). Lyčių studijos (ir feminizmas kaip politinis jų sąjungininkas) dažnai būdavo suprantamos kaip importuotas Vakarų liberalizmo produktas. Toks chronologinis paralelizmas nėra atsitiktinis – abi disciplinos iškilo ant marksizmo-leninizmo griuvėsių².

Vakaruose feminizmas ir kultūros studijos susitiko aštuntojo dešimtmečio viduryje ir nuo tada kartu plėtojosi, siekdami skatinti naujus mąstymo būdus, kovoti su disciplininių ribų griežtumu ir pripažinti „nepripažintų, akademine aplinkoje tariamai nesamų subordinuotų grupių gyvavimo būdus“ (Gray 1997: 89), o postsovietinėje istorijoje tokio pobūdžio kultūrologijos ir lyčių studijų bendradarbiavimas niekuomet neįvyko ir negalėjo įvykti. Iš daugybės galimų priežasčių paminėsiu tik vieną: abiejų paradigmų atsiradimas buvo akivaizdžiai paveiktas gimimo iš marksizmo-leninizmo įsčių traumos. Rytų Europos feminizmas buvo apskritai traumuotas ilgalaikio pajungimo politiniams ir teoriniams marksizmo interesams nuo pačios XX a. pradžios, kai Rusijos moterų judėjimas buvo pasisavintas bolševizmo. Pastarajame, kaip ir marksizme apskritai, lyčių santykis buvo laikomas pirminiu, determinuotu natūralaus darbo pasiskirstymo ir todėl apibrėžiamas kaip iki- ir nepolitinis; moterų diskriminacija buvo suprantama tiesiog kaip pačios socialinės nelygybės rodiklis; panašiai „Moters klausimo“ sprendimas turėjo atskleisti globalinę visų subalternų³ emancipacijos procesą. Taigi lyčių santykis reprezentavo smulkų prieštaravimą, pajungtą pamatiniam klasių antagonizmui (Klinger 1998: 38–39). Štai kodėl feministės protestuoja prieš marksistinės socialinės analizės teigiamą „klasių universalizmą“, taip pat prieš jos ekonominę redukcionizmą ir pasąmoninį patriarchalinį požiūrį į lyčių klausimą (Long 1996: 200). Irina Smeikalova savo garsiaame 1991 m. straipsnyje tvirtino, kad

daugeliu aspektų atsisakymas pripažinti feminizmą Rusijoje glaudžiai siejasi su marksizmo tradicija, kuri buvo visiškai kitokia nei marksizmo samprata, paplitusi pokario Vakarų feminisčių mokslininkų praktikoje ir teorijoje. Vakarų feministės mokslininkės iš marksizmo perėmė taisyklę

² Antonio Gramsci darbai į rusų kalbą buvo išversti tik 1991 m. Jis peržiūrėjo bazės ir superstruktūros santykius; pastarajai buvo suteiktas tam tikras autonomijos laipsnis.

³ Pažodinė sąvokos subalternas (*subaltern*) reikšmė yra pavaldus arba hierarchiškai subordinuotas. Paprastai subalternais buvo vadinami jaunesnieji Didžiosios Britanijos kariuomenės karininkai. Aštuntajame dešimtmetyje šis terminas pradėjo funkcionuoti kaip nuoroda į kolonizuotus Pietų Azijos subkontinento žmones. Postkolonializmo filosofijos kontekste subalternais apibūdinami asmenys ar asmenų grupės, užimančios žemesnę socialinę padėtį dėl savo rasės, klasės, lyties, seksualinės orientacijos, etniškumo ar religijos. Pirmasis ne militaristinė prasme šią sąvoką pritaikė Gramsci, o nuosekliai vartoti pradėjo Gayatri Chakravorty Spivak straipsnyje „Can the Subaltern Speak?“ (*Vert. past.*).

atskleisti socialines fenomenų šaknis bei radikali socialinės vyrų ir moterų santykių transformacijos reikalavimą. Kad ir kaip atrodytų paradoksalu, bet Rusijoje nuoroda į marksizmą gali tapti kliūtimi siekiant gilesnio supratimo apie fenomenus ir prielaidas iš mokslininkų feminisčių pusės, nes postkomunistiniame pasaulyje nuoroda į bet kurią kairuolišką pakraipą bus vertinama neigiamai (Smeikalova 1994: 277–282).

Taigi išsivadavimas iš marksizmo-leninizmo priežiūros buvo seniai lauktas ir geidžiamas. Ar nenuostabu, kad vadinamasis „kultūrinis determinizmas“ (kur politinių bei ekonominių procesų paaiškinimo siekiama remiantis kultūros istorija ir mentalitetu) atėjo iš devynioliktojo amžiaus rusų filosofų, apeidamas Gramsci, Walterį Benjaminą ir Frankfurto mokyklą? (Pavyzdžiui, Rusijos ekonomikos stagnacija ir kiti socialiniai bei politiniai fenomenai dažnai interpretuojami pasitelkiant „paslaptingosios rusų sielos“ koncepciją). Tad nenuostabu, kad susitaikymas su marksizmu (su visu „kairiuoju diskursu“) ir jo metodologija netgi kultūros teorijoje yra mažai tikėtinas artimiausioje ateityje.

Atviro priešiško apraiškos kalbant apie marksistinės kultūros analizę netrukdo „kultūrologijai“ būti giliai (nors ir pašąmoningai) įsišaknijusiai istoriniame materializme (nors jos „hėgeliška pašąmonė“, rodos, vis labiau įsigali), nepaisant deklaruojamos nepriklausomybės jokioms dogmatiškai ar ideologiškai šališkoms teorijoms. Čia būtų pravartu susimąstyti apie marksizmo likimą TSRS bei Vakaruose; jį reprezentuoja dvi kultūros teorijos versijos: Vakarų marksizmas davė pradžią Birmingemo kultūros studijų centrui, o kultūrologija yra „natūralus“ tarybinio marksizmo dezintegracijos produktas. Pastaroji vystėsi aplinkoje, kurioje metodų ar teorinių požiūrių įvairovė buvo tiesiog neįmanoma. Dominavo sisteminis mąstymo būdas, o rizominiai teorizavimo modeliai buvo neįsivaizduojami. Chronologiniai apribojimai ir istoriniai periodai atrodė neginčijami, o savitos tam tikrų istorinių įvykių interpretacijos išliko nepajudinamos. Chronologija atspindi hėgeliškos pašąmonės samplaiką su istoriniu marksizmo materializmu bei klasikinio meno istorija; ji remiasi linijiniu progresyvistiniu, eurocentrinu istorijos modeliu. Neverta nė minėti, kad, konstruojant kultūros istoriją, kultūrologijoje niekad nebuvo atsižvelgta nė į vieną iš šiuolaikinių požiūrių į istoriją (į metaistoriją ar lyčių istoriją). (Kultūros) Istorija privalėjo būti perrašyta⁴, tačiau tai buvo ir tebėra Jo-pasakojimas (*His-story*)⁵. Tiesa ir tai, kad Rytai kultūrologijoje suvokiami

⁴ Praeitį, kurią reikia perrašyti, be abejonės, yra sovietinio režimo istorija – taigi, ji tiesiog „ištrinama“ iš kultūros istorijos. Visuose kultūrologijos vadovėliuose Rusijos kultūra baigiasi Sidabro amžiumi.

⁵ Septintajame dešimtmetyje feminizmo teorijoje terminas istorija (*history*) buvo perskaitytas kaip jo-pasakojimas (*his-story*), pabrėžiant patriarchalinį įprastinės istoriografijos pobūdį. Kaip alternatyva buvo pasiūlytas jos-pasakojimo (*her-story*) neologizmas, reprezentuojantis pastangą žvelgti į istoriją iš feministinės perspektyvos, akcentuojant socialinį ir kultūrinį moters vaidmenį įvairiais istoriniais periodais (*Vert. past.*).

kaip kažkas egzotiška, nė nežinant žodžio orientalizmas. Kultūra kultūrologijoje egzistuoja vien iš didžiosios K – čia, kaip pasakytų Stuart Hall ir Raymond Williams, kultūra yra „geriausia, ką [žmonija] yra sugalvojusi ir pasakiusi“, o menas yra „aukščiausių civilizacijos vertybių pavyzdys“ (Hall 1995: 196). Taigi nenuostabu, kad toks požiūris suponuoja aiškią distinkciją tarp dviejų kultūrų – tarp aukštosios ir populiariosios, tarp elito ir masių, tarp dvasinės ir materialinės; čia operuojama binarinėmis opozicijomis nekeliant klausimo apie paties binarizmo logiką. Negana to, kultūra čia suprantama kaip „dvasinė“ kultūra *par excellence*, vadinasi, kultūrologijoje nesidomima materialinėmis žmogaus gyvenimo sąlygomis. Kultūra priešinama civilizacijai, lygiai kaip Rusija priešinama „Vakarams“. Iš to, kas pasakyta, lengviau galima suprasti, kodėl kultūrologijoje nesidomima gyvųjų kultūrų tyrimais: „dvasingumas“ neturi lyties ar klasės, jis nepriklauso nuo ekonominių sąlygų, jo nevaržo istorinės aplinkybės.

Kultūra kaip dvasingumas iš esmės yra tvirta ideologinė konstrukcija, slepianti ir idealizuojanti tam tikras kasdienio Rusijos gyvenimo puses. Rusijos žmonių „indiferentiškumas“ materialinėms egzistavimo sąlygoms jau yra tapęs daugelio tyrimų tema⁶. Mitas apie Rusiškąją Kultūrą kaip apie Dvasingąją Kultūrą ignoravo kasdienio gyvenimo svarbą (tikrovėje tarybiniai žmonės buvo labai susirūpinę materialiomis savo gyvenimo sąlygomis ir kentė nuolatinę gėrybių stoką⁷). Kai Kultūra redukuojama vien į Didinguosius jos Objektus (*Sublime Objects*), tampa aišku, kad šios rūsies kultūros teorijoje „Kultūra“ nėra ir niekad nebuvo kasdienė (perfrazuojant garsiąją Williamso formuluotę⁸).

Dabar tampa aišku, kodėl feminizmas, kuris dėmesį skiria neheroinei kasdienybei, privatumui, įprastumui, turėjo rasti nuosavą nišą. Lygiai taip pat aišku, kodėl feminizmas tebegyvena savo „paralelinį gyvenimą“ – jis nėra nei inkorporuojamas į kultūrologiją, nei su ja siejamas. Kultūrologija dėjosi esanti atvira naujoms sąvokoms ir mąstymo būdams, tačiau sąvoka socialinė lytis bei kiti feministinės analizės instrumentai buvo nuolat ignoruojami. Epistemologinio ir ideologinio šių prieigų nesuderinamumo klausimas bus aptartas vėliau. Man svarbu išanalizuoti, kaip postsovietinių universitetų lyčių studijose pasipriešinama politiškai „indiferentiškos“ kultūrologijos „marksistinei-leninistinei pasauliui“ ir pateikti abiejų prieigų sampratą apie kultūros–prigimties opoziciją ir jos santykį su socialine lytimi. Tvirtinu, kad

⁶ Žr. Boym 1994.

⁷ Slavenka Draculic tokį gyvenimo būdą (buvusioje Jugoslavijoje) apibūdino taip: „Tiesa ta, kad žmonės vis dar grįžta namo į mažus, perpildytus butus, vairuoja nepatikimus automobilius, nerimauja dėl savo ligotų vaikų, dirba nuobodžius darbus – jei nėra bedarbiai – ir valgo prastos kokybės maistą“. Ji apibendrina, kad „[komunizmas] iš tikrųjų žlugo būtent šiame, kasdieninio gyvenimo banalume, o ne ideologiniame lygmenyje“ (Draculic 1993: xxiv, 18).

⁸ Žr. Williams 1958.

lyčių studijos plėtoja kultūros studijų projekto metodus bei gaires regione, nepaisant visuotinio nepasitikėjimo pačiu marksizmu⁹. Tai atrodo paradoksalu britų, bet ne amerikiečių mokslininkui: amerikietiškoji kultūros studijų versija kaip maro bijo bet kokios kairuoliškumo apraiškos, ir būtent ši kultūros kritikos forma buvo lyčių studijų atgabenta į Rytų Europą (dėl nusivylimo marksizmu ir juo paremtais socialiniais eksperimentais regione). Vis dėlto ji pateikia alternatyvą doktrininei ir esencialinei kultūrologijai, kuri paprasčiausiai nepajėgia nustatyti šiuolaikinės kultūros reikšmių ir todėl gręžiasi į praeitį. Nors mums desperatiškai reikalingas dabarties konceptualizavimas, mūsų „ribinių“ tapatybių interpretacija, supratimas to, kas vyksta čia ir dabar (o ne viduramžių ar Renesanso kultūroje), šiuo atveju marksizmo teorija liaujasi veikusi, nes „klasikai“ nenumatė, kad bus „pereita“ nuo socializmo prie kapitalizmo („atgal į ateitį“).

Feminizmo integracija į kultūros studijas aštuntojo dešimtmečio viduryje buvo

ne sklandaus bendradarbiavimo, bet veikiau kovos bei ginčų procesas, kai feministės, be kitų dalykų, reikalavo išplėsti politiško sampratą, galios koncepciją (pažodine prasme) sugrąžinti namo, prie intymių santykių, vadinamųjų privačių ir šeimos (*domestic*) sferų, analizės, pabrėžė reprezentacijos bei vartojimo svarbą kultūros procesų supratimui, poreikį konceptualizuoti malonumą bei geismą ir, svarbiausia, ypatingą lytiškumo svarbą subjektyvumui ir tapatumui (Gray 1997: 87).

Kad ir kaip būtų, šis susidūrimas peraugo į ilgalaikį vaisingą bendradarbiavimą, o kultūrologijos atveju tenka kalbėti apie epistemologinį dviejų paradigimų nesuderinamumą. Konsensusas šiuo atveju yra išvis neįmanomas. Ten, kur feminizmo teorija įtraukiama į kultūrologijos programą, pateikiama kaip susipažinimo dalykas, ji klasifikuojama ir į „kultūrologijos sampratų istoriją“ „įmontuojama“ kartu su daugybe kitų šiuolaikinių Vakarų teorijų (sakykim, su recepcijos estetika, postmodernizmu, vizualumo studijomis ir pan.). Tokia traktuotė neleidžia persvarstyti metodologinių kultūrologijos pagrindų ir konceptualinių jos struktūrų: kultūros tipologija yra visiškai eurocentrinio pobūdžio, postkolonializmo problematika nė neminama, menininkės bei mąstytojos išvis nepristatomos, moterų patirtis kultūroje ištirpsta „globaliosiose modernybės problemose“ (tokiose kaip santykis tarp Vakarų ir Rytų, ekologija, globalizacija, karai ir kitos socialinės katastrofos); daugelis socialinių grupių – darbininkų klasė, neeuropiečiai, moterys, gėjai, lesbietės – dailės tradicijoje niekada nebuvo deramai reprezentuotos (jos buvo marginalizuoja-

⁹ Pasakymas „Kairysis diskursas per Rusiją neina!“ beveik tapo populiariu šiuolaikinių postsovietinių intelektualų šūkiu, reiškiančiu, kad nieko negali būti blogiau už grįžimą prie marksizmo.

mos arba nutildomos). Tai verta paminėti, nes kultūros istorija visų pirma yra Vakarų Europos „aukštosios kultūros“ istorija. Daugelis šios Europos dalies mokslininkų kultūrą tebesupranta kaip nešališką visuotinę bendrosios žmogaus patirties kategoriją, kur „moterų subordinacijos universalumas“ laikomas savaime suprantamu dalyku kaip viena iš tikrųjų universalijų, moterį implicitiškai siejant su gamta, o vyrą suprantant kaip priklausantį kultūrai; kur „tradiciniai socialiniai moterų vaidmenys, priskiriami dėl jos kūno ir jo funkcijų, savo ruožtu lemia kitokią psichinę jos struktūrą“. Trumpai tariant, gerai žinomas aštuntojo dešimtmečio pradžioje parašytas Sherry B. Ortner (1995: 495–497) veikalas lengvai gali būti perskaitytas kaip dešimtojo dešimtmečio pabaigos postsovietinės kultūrologijos kritika.

Tiesą sakant, lyčių studijose buvo demaskuotas implicitinis universalizmas, sudarantis daugumos postsovietinių tyrimų kultūros teorijos ir istorijos pagrindą¹⁰. Tie teoretikai, kurie siekia „mąstyti“ ir veikti „globaliai“, kurie tiria galios, hierarchijos, kultūros tipologijos¹¹ ir socialinės stratifikacijos klausimus, apie lyčių studijas arba nėra girdėję, arba sąmoningai jas ignoruoja¹². Vis dėlto nėra prasmės grįžti prie aštuntojo dešimtmečio pradžios debatų, nes lyčių studijose šis etapas jau pasibaigęs, be to, postsovietinėje akademinėje šiandienos aplinkoje abu šie diskursai ne susikerta, o egzistuoja dviejose skirtingose erdvėse. Be to, Rytų Europos feminizmo teoretikėms ginčas apie gamtos–kultūros opoziciją jau seniai liovėsi buvęs naujiena. Joms (mums), kaip ir Vakarų kolegėms, „prigimtis ir kultūra nėra grynos universalios kategorijos“; „kultūros, kaip už prigimtį pranašesnės ir dominuojančios, samprata nėra universali“; o abiejų sąvokų reikšmė „kyla iš jų vietos tam tikroje metafizikoje“ (Brown, Jordanova 1995: 512).

¹⁰ Nenurodau jokie konkretaus teksto, kadangi, mano akimis žiūrint, tai sąmoningai būdinga beveik visiems per paskutinį dešimtmetį parašytiems šios srities tekstams (tai ypač akivaizdu filosofiniuose darbuose, taip pat istorijos ir meno teorijos tekstuose), išskyrus tuos, kuriuose atvirai reiškiamas feministinis požiūris. Kita priežastis yra ta, kad daugiausia kalbu apie institucionalizuotas žinias, nes pati dėščiau kultūrologiją nuo 1995 m. ir gerai žinau studijų programų bei planų situaciją, tai teigdama kalbu apie standartinę kultūrologijos kurso programą, kurioje nerandama nė vienos su socialine lytimi susijusios temos. Vis dėlto tiems, kam būtų įdomu rasti keletą tekstų, reprezentuojančių aukščiau aprašytą situaciją, rekomenduočiau tekstą, kuris skelbiasi esąs „populiarioji dešimtojo dešimtmečio rusų kultūros enciklopedija“: T. Cherednichenko, *Rossija 1990-ch v sloganach, rejtingach, imidžach: aktualnyj leksikon istorii*, NLO, 1999. Šią knygą sudaro interviu su šiuolaikiniais rusų intelektualais, rašytojais, mokslininkais ir menininkais, kurie svarsto apie dabartinę Rusijos kultūrą ir jos „žodyną“. Įdomu, kad ši knyga remiasi TV pokalbių laidomis, kurios transliuojamos kanalu, vadinamu *Kultūra*. Joje nė sykio neminimas žodis lytis. Kaip labiausiai stulbinantį pavyzdį paminėsiu vieno mokslininko analizėje pateiktą „moters ir karo“ junginį. Pasak jo, „Karas turi moters veidą“ (perfrazuojant garsios Svetlanos Alexievich knygos pavadinimą).

¹¹ Verta paminėti, kad teoretikai Oswald Spengler, Pitirim Sorokin ir Arnold Toynbee buvo itin populiarūs dešimtojo dešimtmečio pradžioje, o jų veikalai iš pradžių sudarė tekstinę kultūrologijos korpusą.

¹² Štai pavyzdys: Rusijos mokslų akademijos paskelbtame kvietime dalyvauti Antroje tarptautinėje konferencijoje „Hierarchija ir galia civilizacijų istorijoje“, vykusioje 2001 m. pabaigoje, nebuvo nė žodžiu užsiminta apie lyčių stratifikaciją. Gal siūlymas komisijai dėl „Kultūrinių ir sociobiologinių pagrindų bei dominavimo faktorių žmonių visuomenėse“ galėtų būti užuomina?

Kultūros studijos dažnai apibūdinamos kaip įvairių diskursų kryžkelėje vykstanti praktika, kaip judri ir kintanti įvairių centrų, disciplinų ir intelektualinių judėjimų susitikimo vieta (Ang 1998: 13). Kultūros studijų laukas (vis dar) išgyvena beprecedentį tarptautinį suklestėjimą¹³. Vis dėlto jų įtaka (išplitusi JAV ir siekianti iki Afrikos ir Australijos) Rytų Europos nepasiekė. Kultūros studijos, tapusios vyraujančiu kultūros analizės metodu angliškai kalbančiose šalyse, nėra universalus diskursas – tebėra egzotiškų ar tiesiog kitokių kultūros studijavimo būdų, kurie nepatvirtina kultūros studijų paradigmos ir nėra lengvai su ja suderinami. Dabartinės Rytų Europos regiono kultūros situacijos analizių buvo atlikta labai mažai, bet net ir jos buvo veikiau sporadiškos ir įgyvendintos bendradarbiaujant su Vakarų teoretikais¹⁴.

Paradoksaliai šioje Europos dalyje kažkas labai panašaus (tarptautinio pripažinimo atžvilgiu) atsitiko lyčių studijoms. Mažiau nei per dešimtmetį jos triumfuodamos „užkariavo“ visą Rytų Europą ir buvusią Tarybų Sąjungą. Šiandien būtų sunku rasti universitetą ar tyrimų instituciją, kur nebūtų „lyčių studijų“. Jos buvo gana sėkmingai institucionalizuotos – lyčių studijų centrų, periodikos, bakalauro bei magistro studijų programų ir kitomis formomis. Situacija man primena Charlotte'ės Brunson sykį užduotą klausimą apie šiuolaikinės kultūros studijas anglosaksų pasaulyje: „Kas dabar kultūros studijose nesuteikia bent simbolinės reikšmės lyčių klausimui?“¹⁵

Tad kodėl lyčių studijos, priešingai negu kultūros studijos, taip sėkmingai peržengė Rytų Europos sienas? Žinoma, šis klausimas nėra svarbiausias nei Vakarų mokslininkams¹⁶, nei tiems Rytų europiečiams, kurie galbūt iš viso nežino apie jų egzistavimą. Turint omenyje, kad kultūros studijų paradigma atrodo esanti ypač atvira, „tarpdisciplininė“ ir netgi „antidisciplininė“, kurią sudaro teorinių ir empirinių prielaidų samplaika (niekas nežino, „ką iš tiesų kultūros studijos reiškia“ ar „ką jos turėtų reikšti“ (Alasuutari *et al* 1998: 6), taigi jos gali reikšti „bet ką“) – pats klausimas apie kultūros studijų ribas ar jų „vakarietišumą“ tampa nereikšmingas. Vis

¹³ Augantis publikacijų skaičius, interneto svetainių daugėjimas, naujų skyrių ir programų tvirtinimas universitetuose bei konferencijų gausa rodo sėkmingą šio projekto institucionalizaciją bei internacionalizaciją visame pasaulyje.

¹⁴ Žr. Kennedy 1994; Kelly, Shepherd 1998 – ši knyga, mano nuomone, turi mažai ką bendro su kultūros studijomis, joje veikiau reprezentuojamas „kultūrologinis“ požiūris.

¹⁵ Žr. Brunson 1996.

¹⁶ Su tuo susidūriau per „Trečiąją tarptautinės kultūros studijų kryžkelių“ konferenciją, vykusią 2000 m. Birmingeme. Mano skaitytas pranešimas – „Kultūros studijos Rytų Europoje: Vakarų teorijos *versus* vietinės praktikos“ – buvo vienintelis konferencijoje (kurioje buvo daugiau kaip 800 dalyvių iš viso pasaulio), apėmęs socialines, kultūrinės ir metodologines regiono problemas. Atrodė, ši visuotinė intereso stoka neįaudino nieko, išskyrus mane ir, galbūt, organizatorius.

dėlto, kaip pasakytų Stuart Hall – kažkam čia kyla pavojus¹⁷, ir šis „kažkas“ sunkina tolesnę jų plėtrą regione.

Klausimas darosi painesnis, kai kultūros studijas pradedame lyginti su lyčių studijomis (jų „patrauklumo“ Rytų Europos mokslininkams atžvilgiu), nes abi prieigos turi daug ką bendro¹⁸. Abi paradigmos buvo atvirai paskelbtos kaip intelektualiniai ir politiniai projektai. Abi užima kritišką poziciją akademinų prielaidų atžvilgiu, o jų pačių institucinės pozicijos neužtikrintos. Abiejose pozicijose svarbi skirtumo (etninio, rasinio, nacionalinio, socialinės lyties, seksualinio bei klasių) tema. Garsus feminizmo šūkis „Tai, kas asmeniška, yra politiška“ kultūros studijų mąstytojams yra tiek pat svarbus ir vertingas, kiek feministėms šūkis „Mąstyti globaliai, veikti lokaliai“. Teigiama, kad abi paradigmos atstovauja tarpdisciplininiam diskursui, paveiktam bendrų teorinių „prekės ženklų“ – struktūralizmo, poststruktūralizmo, psichoa- analizės, semiotikos, bet tuo pačiu metu pripažįsta metodologinius etnologijos ir sociologijos instrumentų privalumus. Abi skiria dėmesio populiariosios kultūros analizei (skirtingai nei požiūris, televiziją, meilės romanus, popmuziką ir populiariusius žurnalus laikantis „tuščiais, trivialiais ir marginaliais“ dalykais, manoma, kad tai derami akademinio tyrimo objektai (Gray 1997: 89)), masinių informacijos priemonių ir malonumo politikai, auditorijos receptyvumo tyrimams, tapatybės ir subjektyvumo temoms, prasmės produkcivimui kultūroje ir reprezentacijos klausimui. Tad kodėl mūsų intelektualinio gyvenimo dalimi tapo lyčių, o ne kultūros studijos?

Paprasčiausias atsakymas – lyčių studijos dėl kažkokių priežasčių tapo globalinio politinio žaidimo (ar strategijos, jei jums labiau patinka) dalimi, ir jos veikia ne kaip autonomiška intelektualinė paradigma, o veikiau kaip tarpininkas, kaip politinės įtakos veiksnys. Galima sakyti, kad toks jų pasisekimas kilo dėl sėkmingos paramos politikos. Čia veikiama per kalbą – išimtinai per amerikietiškąją anglų kalbą: tai, kad lyčių studijos buvo išgarsintos mokslininkų, puikiai mokančių angliškai, vargu ar bus didelė naujiena, nors man tai kelia tam tikrą diskomfortą (netgi kai rašau šį tekstą) – anglų, ir vien tik anglų, kalbos vartojimas reiškia subalternų pajungimą galingesniam diskursui, o tai neužtikrina dvipusės komunikacijos. Tai labiau primena dalykų eksportą/importą, o ne lygius ir abipusius intelektualinius mainus (kam Vakaruose rūpi, kas Rusijoje ar, juo labiau, Baltarusijoje buvo parašyta socialinės lyties temomis?). Be to, lyčių studijose naudojami konceptualiniai bei metodologiniai instrumentai pirmenybę teikia terminui socialinė lytis (*gender*), o ne kitokiam socialinės stratifikacijos būdai (tarkim, senamadei marksizmo klasės sampratai, nes pati klasės

¹⁷ Žr. Hall 1994: 278.

¹⁸ Žr. Franklin ir kt. 1991.

samprata kelia sunkumų kapitalizmo adeptams, o kritinis jos potencialas gali būti daug rimtesnis negu „socialinės lyties“).

Vis dėlto kas nors lygiai taip pat galėtų pastebėti, kad lyčių studijos nėra viso labo dar viena TNK kapitalizmo įmonė – kad jos reprezentuojamos politiškai (t. y. kaip tarptautinis (-iai) ir daugialypis (-iai) feminizmas (-ai)), kad jose būtent ir rūpinamasi moterų (gėjų, lesbiečių) solidarumu bei ginamas moterų „kolektyvinis tapatumas“ (nepaisant antiesencialistinių postfeminizmo moters apibrėžimų).

Galiausiai, trečias atsakymas – „taip tiesiog nutiko, be jokios priežasties“, vien todėl, kad Rytų Europa, ypač postsovietinės šalys, garsėja savo nenuspėjamumu. Visi šie atsakymai yra vienodai teisingi ir visi prasmingi. Vis dėlto manasis lyčių studijų „sėkmės istorijos“ kultūros analizės srityje tyrimas siejasi su epistemine postsovietinių humanitarinių mokslų situacija, kurioje susidarė labai išskirtinė laisva erdvė – ir šią erdvę užpildė feminizmas bei lyčių studijos.

Postsovietinėje erdvėje gana netikėtai pasirodžiusi feministinė kritika pajėgė užpildyti spragas, susijusias su biologinės lyties (*sex*) bei lytiškumo (*sexuality*) tyrimų sritimi, kuri tarybinėje sociologijoje ir kultūros teorijoje buvo atmesta. Anksčiau socialiniuose moksluose gyvavo akivaizdus abejingumas biologinės ir socialinės lyties temai, pirmenybę teikiant klasės sampratai, ją net fetišizuojant. Kažkuriuo metu daugeliui mokslininkų tapo aišku, kad socialinė tikrovė yra daug sudėtingesnio pobūdžio ir netelpa į klasių – buržuazijos ir darbo klasės – antagonizmą. Socialinė tikrovė, reprezentacijos ir tapatybės procesai turi būti tiriami kaip daugybės veiksnių ir skirtumų sankirta – klasės, taip pat socialinės lyties, rasės, etniškumo, lytiškumo ir pan. Taigi lyčių studijose buvo pasiūlytas vaistas pasveikti nuo klasės ir ekonominės metodologijos redukcionizmo. Buvo atkreiptas dėmesys, kad klasinis tapatumas nėra vienintelis socialinės įtampos šaltinis ar vienintelė istorijos jėga. Idėjos, kad socialinė lytis yra lygiai taip pat reikšminga kaip ir klasė, pripažinimas reiškia, kad nekintamos ir homogeniškos tikrovės vaizdinys užleido vietą skirtumo, pliuralumo ir tolerancijos principams. Būtent socialinės lyties samprata atskleidžia savotišką postsovietinių humanitarinių mokslų „kultūrinę revoliuciją“ – ji paskatino mesti iššūkį ne vien sociologijos, istorijos, filosofijos, meno teorijos disciplinų (meta)teorinėms bei disciplininėms riboms, bet taip pat buvo sujungti metodologijos klausimai ir kalbos teorija su kultūros politikos ir socialinių santykių problemomis. Lyčių studijos iš tikrųjų buvo pirmasis tikrai tarpdisciplininis projektas, kuris dešimtojo dešimtmečio pradžioje atvėrė naujas perspektyvas ir pristatė naujas koncepcijas bei problemas. Galiausiai, lyčių studijos buvo ir tebėra beveik vienintelė prieiga, leidžianti teoretikams akademinis interesus sujungti su socialine veikla ir asmenine patirtimi. Jose buvo užtikrinta, kad „gyvenimo būdai“ neprivalo būti vien konceptualiai analizuojami; jie taip pat gali būti ir pakeisti.

Mano manymu, aprašyta situacija palengvino feminizmo idėjų diseminaciją postsovietinėje akademinėje aplinkoje. Visa tai galėjo sudaryti išpūdį, kad lyčių studijos tėra palankiomis aplinkybėmis administruojama „vakcina“, kad jos tebėra iš užsienio importuojamas produktas. Šiuo klausimu įtemptai diskutuoja mokslininkai, kurių tyrimai susiję su tarybinės „emancipacijos“ praktikomis ir „moters klausimo“ istorija TSRS. Pastaraisiais metais tapo įprasta skųstis dėl nekritiško Vakarų feminizmo kalbos ir problematikos skolinimosi analizuojant vietinę kultūrą ir socialinę tikrovę. Rytų Europos lyčių studijose vakarietiškas teorijas, atrodo, norima tiek atmesti, tiek įsisavinti. Joms priskiriamas „engėjiško šaltinio“ vaidmuo, nes jų buvimas yra neišvengiamas, tačiau kartais erzinantis. Visų pirma erzina importuotos terminologijos prieštaravimai. Pagrindiniai žodžiai tapatumas, reprezentacija, *gender* (socialinė lytis), postkolonializmas, diaspora, globalizacija, pereinamasis laikotarpis ir kiti, šiandien yra plačiai vartojami Rytų Europos šalyse, nors nė vienas iš jų negali būti išverstas į slavų kalbas – šie tušti signifikantai, amžini keliauninkai po įvairias kultūras ir kalbas gali būti ir dažnai yra papildomi skirtingų reikšmių. Vakarietiško žodyno vartojimas daugiau susijęs su „kopijavimo manijos“ sindromu nei su šių žodžių reikšmių ir konotacijų, kurias jie įgijo Vakaruose, inkorporavimu. Tai, kas čia vyksta yra „(klaidingos) komunikacijos politika, kai reikšmės perdavimas negali būti savaime suprantamas“ (Ang 1998: 20).

Lygiai tas pat pasakytina ir apie sąvoką *gender* (socialinė lytis) – svarbiausią lyčių studijų žodį. Nepaisant šios sąvokos teikiamų metodologinių privalumų ir konceptualinio talpumo, politiniai jos vartosenos efektai vis dar išlieka neaiškūs. Vakarų feministės mano, kad pagrindinę sąvokos socialinė lytis problemą sudaro neaiški ir politiškai amorfinė jos prigimtis. Iš vienos pusės, lyčių studijose yra galima moterų, vyrų ir *queer* studijų integracija į atskirą teorinį modelį; iš kitos – tai veda prie tam tikros feminizmo projekto depolitizacijos, ir neatsitiktinai ši sąvoka lyginama su lengvai pritaikoma kepimo forma, galinčia įgyti įvairius, nuo poreikių priklausančius kontūrus¹⁹. Priešingai, postsovietiniams mokslininkams nuoroda į sąvoką *gender* (socialinė lytis) yra kaip rodyklė, kaip įrodymas, jog priklausoma gerai įsitvirtinusios tyrimų tradicijos visumai; vienu (slapta)žodžiu atskleidžiama epistemologinė ir metodologinė kieno nors ištikimybės mokslo bendruomenei, išskiriančiai kultūrinius ir biologinius lyties apibrėžimus. *Gender* (socialinė lytis) – žodis, kurio neįmanoma išversti į rusų ar kitas slavų kalbas, įvardija skirtingų kultūros kalbų neišverčiamumą²⁰, jis leidžia atsiriboti nuo akademinų diskursų, pasižyminčių tam tikra trumparegyste kultūrinio biologinės lyties apibrėžimo problemos atžvilgiu bei apskritai ignoruojančių lytiškumo ir kūno klau-

¹⁹ Plg. Braidotti, Butler 1997: 31–67.

²⁰ Plg. Zherebkina, Sil'chenko 1997: 5.

simus. Tiems, kurie mąsto pragmatiškai, operavimas socialinės lyties sąvoka palengvina kelią į postsovietinę akademinę aplinką ir pakelia teorinį lyčių studijų kaip intelektualinio projekto statusą.

Pabaigoje turbūt turėčiau pasakyti, kad feminizmas ir lyčių studijos neabejotinai rado „svetingus namus“ tiek mano, tiek kaimyninėse Rytų Europos šalyse. Vis dėlto jų ginčas su istoriniu materializmu dar nesibaigė, o kova dėl nepatriarchalinių kultūros interpretacijų dar ateityje. Nepaisant daugybės sunkumų ir kliūčių, laukiančių kelyje į akademinį pripažinimą, lyčių studijos teikia tikrą alternatyvą tiems, kas nenori sekti konvenciniu postmarksistinės kultūrologijos keliu, nes jos atsiskleidžia kaip labai veiksmingas šiuolaikinės postsovietinės kultūros (arba pereinamojo laikotarpio kultūros) analizės būdas ir išsprendžia daugelį kitų teorinių bei metodologinių problemų, susijusių su tarpdiscipliniškumu, multikultūriškumu, atvirumu komunikacijai su kitais diskursais, socialiniu žinojimo aktualumu, intelektualine atsakomybe, nors, mano požiūriu, svarbiausia joms priskiriama funkcija yra vyraujančių ideologijų kritika – ar tai būtų nacionalizmas, komunizmas, kapitalizmas, neokolonializmas ar bet kuri kita. Galbūt pasirengimas kritikai galėtų sutaikyti feminizmą ir marksizmą – bent jau kuriam laikui.

Iš anglų kalbos vertė Andrejus Chomičenka

Gauta 2010 02 19

Priimta 2010 04 29

LITERATŪRA

- Alasuutari, P., Gray, A., Hermes, J. 1998. "Editorial", *European Journal of Cultural Studies*, no. 1, p. 5–11.
- Ang, I. 1998. "Doing Cultural Studies at the Crossroads. Local/Global Negotiations", *European Journal of Cultural Studies*, no. 1, p. 13–31.
- Boym, S. 1994. *Common Places. Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge: Harvard University Press.
- Braidotti, R., Butler, J. 1997. "Feminism by Any Other Name" in *Feminism Meets Queer Theory*, eds. E. Weed and N. Schor. Bloomington: Indiana University Press.
- Brown, P., Jordanova, L. 1995. "Oppressive Dichotomies: The Nature/Culture Debate" in *A Cultural Studies Reader. History, Theory, Practice*, eds. J. Munns and G. Rajan. London: Longman.
- Brunsdon, C. 1996. "A Thief in the Night: Stories of Feminism in the 1970s at CCCS" in Stuart Hall. *Critical Dialogues in Cultural Studies*, eds. D. Morley and K.-H. Chen. London: Routledge.
- Draculic, S. 1993. *How We Survived Communism and even Laughed*. New York: Vintage Books.
- Franklin, S., Lury, C., Stacey, J. 1991. *Off Centre: Feminism and Cultural Studies*. London: Harper & Collins.
- Gray, A. 1997. "Learning from Experience: Cultural Studies and Feminism" in *Cultural Methodologies*, ed. J. McGuigan, London: SAGE Publications.
- Hall, S. 1994. "Cultural Studies and Its Theoretical Legacies" in *Cultural Studies*, eds. L. Grossberg, C. Nelson and P. A. Treichler. London: Routledge.
- Hall, S. 1995. "Cultural Studies: Two paradigms" in *A Cultural Studies Reader. History, Theory, Practice*, eds. J. Munns and G. Rajan. London: Longman.
- Kelly, C., Shepherd, D. 1998. *Russian Cultural Studies: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

- Kennedy, M. D. 1994. *Envisioning Eastern Europe. Postcommunist Cultural Studies*. Michigan: University of Michigan Press.
- Klinger, K. 1998. "Liberalizm – marksizm – postmoderizm. Feminizm i ego schastlivyj ili neschastlivyj 'brak' s razlichnymi teoreticheskimi techenjami 20-go stoletja". *Gendernye issledovanija*, no. 1.
- Long, E. 1996. "Feminism and Cultural Studies" in *What is Cultural Studies?*, ed. J. Storey. London: Arnold.
- Ortner, Sh. B. 1995. "Is Female to Male as Nature Is to Culture?" in *A Cultural Studies Reader. History, Theory, Practice*, eds. J. Munns and G. Rajan. London: Longman.
- Smejkalova, J. 1994. "Do Czech Women Need Feminism? Perspectives on Feminism Theories and Practices in Czechoslovakia", *Women Studies International Forum*, no. 17, p. 277–282.
- Williams, R. 1958. "Culture is Ordinary". *Conviction*, ed. N. McKenzie. London: MacGibbon & Kee.
- Zherebkina, I., Sil'chenko, V. 1997. "Interview". *Novyj obraz*, December 1997, vol. 1.

Almira Ousmanova

ON THE RUINS OF ORTHODOX MARXISM: GENDER AND CULTURAL STUDIES IN EASTERN EUROPE

SUMMARY

This article reflects on the difficult relationship between Gender Studies and the so called 'Culturology' in post-Soviet academia. Both approaches deal with culture, but the modes of analysis differ significantly. The article argues that Western feminism and Gender Studies as its academic extension challenged the methods and paradigm of cultural analysis in post-Soviet academia which was and still is implicitly based on Marxist-Leninist premises of social research. The article then goes on to analyse why Gender Studies as well as Feminism are often perceived as 'imported products' for which reason their reception in post-Soviet humanities is rather problematic. Briefly speaking, the intellectual potential and methodological grounds of Gender Studies remain questionable for scholars in post-Soviet universities.

KEYWORDS: culture, culturology, feminism, gender, identity, ideology, Marxism, transition.